



FATABUREN

Nordiska museets och Skansens årsbok



FATABUREN

NORDISKA MUSEETS OCH
SKANSENS ÅRSBOK

1966

Redaktion:

GÖSTA BERG · HANS HANSSON

SAM OWEN JANSSON · SKANS TORSTEN NILSSON

Redaktionssekreterare: Ernst-Folke Lindberg

*Omslagets färgplansch återger C. P. Mazers porträtt av
C. J. L. Almqvist. Det är i Nordiska museets ägo.*

Tryckt hos Svenska Reproduktions AB, Stockholm 1967

”ATT SUPA TOBAK”

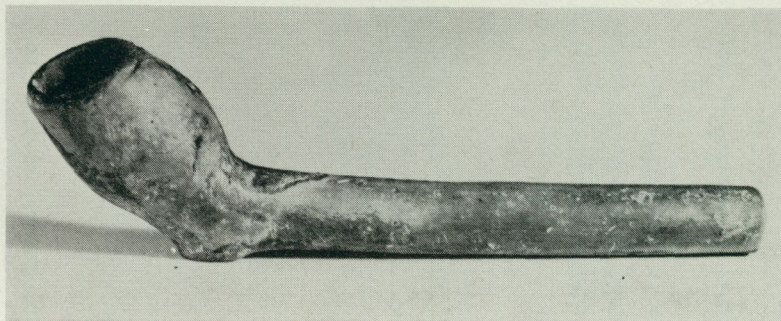
En översikt över tobaksbrukets äldsta historia i Sverige

av Carl Olof Cederlund

Det hittills äldsta kända belägget i vårt land för nyttjandet av tobak kan dateras exakt, närmare bestämt till den 10 augusti 1628. I en av de många packningar, innehållande besättningsmännens personliga tillhörigheter, som togs till vara i regalskeppet Wasas innandöme under den arkeologiska utgrävningen sommaren 1961, anträffades en liten kritpipa med den för 1600-talet karakteristiska utformningen, tjockt skaft och litet huvud (fig. 1).

Förutom en mängd pipor av den långa, smäckra 1700-talstypen, har flera 1600-talspipor påträffats i skeppet. Ingen av dem tillhör emellertid något slutet fynd, och de kan följaktligen inte med säkerhet sägas ha följt med i djupet vid katastrofen. De kan med andra ord härröra från det avfall, som tippats i Strömmen under tidernas lopp.

Tobaksplantan härstammar som bekant från Amerika, där den i förkolumbiansk tid växte vild. Redan de första spanska upptäcktsresandena förmedlade uppgifter om indianernas märkliga sedvänja att i berusningssyfte röka de torkade tobaksbladen. Cortez' följeslagare anammade rökningen och demonstrerade sina erfarenheter vid återkomsten till hemlandet. Som den egentliga initiativtagaren till en ökad kännedom om den nya växten står emellertid den franske forskaren och diplomaten Jean Nicot. Han tjänstgjorde 1559—1560 som franskt sändebud i Portugal och gjordes där uppmärksam på en växt, som odlades i Lissabons trädgårdar. Den uppslagsrike forskaren ansåg sig efter ett flertal försök kunna konstatera, att växten besatt märkliga medicinska egenskaper. När han lyckades bota den franska regenten, Katarina



1. En kritpipa med den karakteristiska formen för de äldsta krit-piporna — tjockt skaft och litet huvud — låg i en av packningarna med personlig utrustning i Wasa. Pipan är det hittills äldsta kända belägget för tobaksbruket i Sverige. Skaftet har inte sin ursprungliga längd, men pipan kan mycket väl ha röckts i det tillstånd den bevarats.

av Medici, från en besvärande huvudvärk genom att ordinera snusning av torkade och pulveriserade tobaksblad, var framgångs-
gen given. Tobaksplantan blev snart en första rangens läkemedels-
ört i sydvästra Europa. Odlingen koncentrerades till trakten om-
kring Paris, och en omfattande litteratur rörande dess medicinska
användning växte fram. Under 1500-talet utvecklades, huvudsak-
ligen i samhällets övre skikt, vanan eller ovanan att i form av snus
nyttja tobak även i stimulerande syfte.

I England fick tobaksbruket från begynnelsen en annorlunda
utformning. 1560 förde en Sir John Hawkins tobak med sig från
Florida. Man upptog det indianska bruket att röka tobak i pipa.
I denna form spred sig nyttjandet av tobaken snabbt till konti-
nenten. Först till nordsjökusten och senare in i Tyskland, till Nor-
den, Centraleuropa och Östeuropa. De olika sätten att begagna
tobak som stimulantia bredde under 1600-talets senare hälft ut
sig mer likformigt över Europa. Snusning och tuggning av tobak
nådde dock under sitt första sekel i Norden aldrig samma propor-
tioner som piprökningen.

Att "dricka" eller "supa" tobak, dvs. att röka pipa, var inte
såsom snusandet förbehållet överklassen, snarare tvärtom. En le-
vande bild av folkets tobaksvanor i början av 1600-talet ger den



2. Den holländske målaren Adriaen Brouwers (1605/1606—1638) skildrade med förkärlek livet på krogar och rökstugor. Det framgår tydligt av hans målningar att tobaken och pipan spelade en stor roll som stimulantia — då som nu.

holländske målaren Adriaen Brouwers realistiska studier av livet på holländska krogar och rökstugor (fig. 2). Dessa skildringar avviker troligen föga från de förhållanden, som rådde inom samma befolkningsskikt i Norden vid denna tid. I dunkla, källarlrika lokaler grupperar sig högljudda och gestikulerande eller dästa och halvsovande människor runt grovt tillyxade bord, belamrade med krus och bägare av ler- eller stengods, fat med enkla maträtter, bröd och frukt och ofta en liten panna med glödande kol. På golv, bänkar och pallar runt omkring skönjer man tunnor och



3. Kritpipan var ett bräckligt ting. Ett sätt att bevara den var att bära den under en uppskuren flik i hattbrättet. Målning av Adriaen Brouwers.

husgeråd av olika slag. Gästerna äter, dricker och röker måttlöst av allt att döma utan hänsyn till häftiga efterverkningar. Man invecklar sig under berusningsmedlens inflytande lätt i dispyter och handgemäng. Ofta trakterar någon en fiol eller flöjt i bakgrunden.

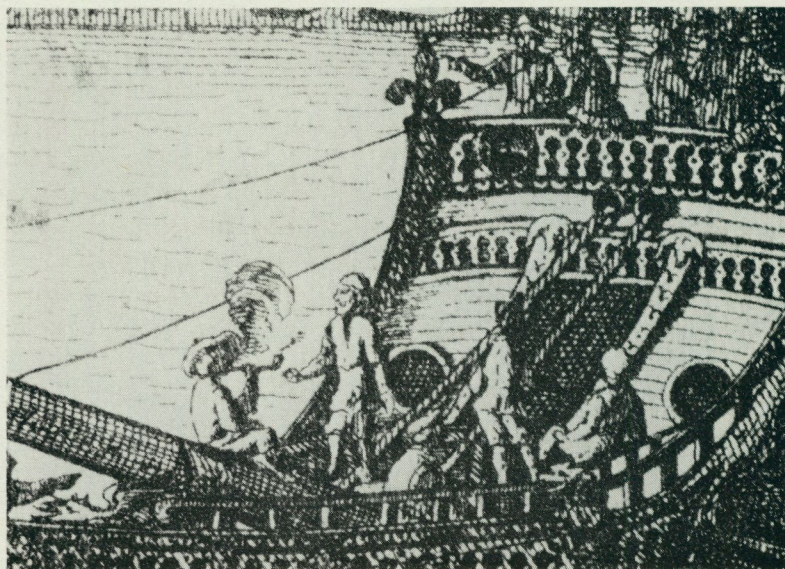
Kritpiporna, som var bräckliga ting, försåldes dussinvis och tillhandahölls inte sällan gratis på krogarna. Man bar gärna sin pipa i hatten, instucken under hattbandet eller under en uppskuren

flik i brättet (fig. 3). Tobaken kunde förvaras i kuvertliknande pappersförpackningar eller karvas direkt från de spunna tobakssträngarna. Den stoppade pipan tändes enklast med en vedbrand, en lunta eller med ett kol från glödpannan på bordet. Man kunde också begagna sig av elddonet, dvs. flinta, svavelkis eller stål samt fnöske — en metod som krävde både tålmod och skicklighet.

Islänningen Jon Olafsson berättar i sina på ålderdomen nedtecknade minnen, hur han 1615 på sin första sjöresa — från Island till England — mötte bruket av tobak: "Det var en Mand ombord, som hed Ruben, som var den, jag först saa bruge Tobak og nyde den hver Aften; han tilbød at lære mig den Kunst og blev min Læremester deri"¹. Piprökningen var ju tidigt en sjöfolkets sed, och det är troligt att hamnstäderna och kusttrakterna var de första områden att ta emot den nya sedvänjan. Man har även påpekat det trettioåriga krigets betydelse som kulturspridande faktor. Hemvändande soldater och i utlandet värvat krigsfolk torde i avsevärd grad ha bidragit till kännedomen om tobakens stimulerande effekt.

Att någon eller några av Wasas besättningsmän avsåg att fördriva sjöexpeditionens knappt tillmätta fritid med sin pipa, är i någon mån ägnat att förvåna med tanke på det stränga straff mot oförsiktigt användande av eld ombord, som sjöartiklarna föreskrev. Eldfaran var nämligen mycket stor på dåtidens segelskepp, som ofta även hade krut ombord. Det nästa äldsta belägget för tobakens nyttjande är en paragraf i ett förslag till sjöartiklar, tillkommet samma år som Wasa sjönk — 1628: "skall och förbudhit wardha at dricka eller brwcka tobak innan om skiepethbordh annorstädess ähn widh Cabyssen" . . .² På en gravyr daterad 1626, föreställande ett holländskt örlogsskepp, har en av båtsmännen satt sig längst föröver i den friska vinden på bogsprötet med sin pipa, fjärran från krutförråd, tjärat tagvirke och andra eldfängda ting i skeppet³ (fig. 4).

Efter vittnesbörden från det maritima kulturområdet följer en uppgift ur ett konsistorieprotokoll, upprättat vid Uppsala universitet år 1629. Det berättar om misshälligheter, uppkomna bland studenter, med anledning av tobaksrökning. Piprökningen kan med andra ord påvisas vara utbredd i skilda samhällsskikt redan



4. Att röka ombord på 1600-talets skepp var vanskligt med hänsyn till den stora eldfaran. Bilden visar en båtsman som satt sig med sin pipa i fria luften föröver på bogsprötet.

under 1620-talet. Exakt när den famösa lasten når Sverige kommer vi sannolikt aldrig att kunna säga. Troligen började de första piprökarna, nyfiket betittade, dyka upp vid hamnplatserna redan omkring sekelskiftet 1600. De belägg, som härrör från 1620-talet, kan sannolikt med tiden kompletteras av äldre sådana.⁴

1630-talet innebar tobakens genombrott i officiella sammanhang, i lagar och förordningar och andra tryckta källor. Rökningen får en sådan omfattning, att staten börjar ta tillvara de ekonomiska fördelar, som förtullning av importerade tobaksvaror erbjuder. 1637 uppges importen till det egentliga Sverige ha uppgått till 38.430 skålpund. I 1639 års tulltaxa möter vi för första gången importtull av 1 öre silvermynt per skålpund och för tobakspipor av 6 penningar silvermynt per dussin. År 1641 erhöll det s. k. Söderkompaniet privilegium av staten på tobaksimporten till Sverige, Finland och Ingermanland. Sveriges första tobaksmo-

nopol var upprättat. Denna institution bibehölls med korta avbrott och med växlande framgång fram till 1680-talet.

Piprökningen gav också upphov till ett nytt hantverk, pipmakeriet. Det var endast frågan om pipor av vitlera, s. k. kritpipor. Pipor av sjöskum och trä kommer först på 1700- respektive 1800-talet. Den tidigaste tillverkningen av kritpipor uppstod redan på 1570-talet i England. Under Jakob I:s regering överfördes den till Holland, närmare bestämt till staden Gouda, som sedan kom att behärska marknaden i över 200 år. Tillverkningen av kritpipor inom Sverige är känd först på 1650-talet.

Det finns emellertid ytterligare en aspekt på tobaksbrukets äldsta historia i Sverige, nämligen tobaksplantans roll som medicinalört. Man möter här tänkesätt, som står i en egendomlig kontrast till den inställning, som idag råder vad gäller tobakens inflytande på den mänskliga organismen.

Den 6 maj 1633 ventilerades i Uppsala en avhandling med titeln: ”De præclaris herbæ Nicotianæ sive Tabaci virtutibus” eller ”om nikotin- eller tobaksväxtens utmärkta egenskaper”⁵. Den tolv sidor digra avhandlingen är enligt tidens sed författad inte av respondenten, i detta fall Jacobus O. Hernodius, utan av den presiderande professorn, innehavaren av lärostolen i anatomi och botanik, Johannes Franck (1590—1661). Arbetet ger inte bara en glimt av tidens medicinska tänkande utan också inblick i sätten att medicinera och kurera. Författaren har utnyttjat den rika litteratur i ämnet, som kom till på kontinenten under 1500-talets senare del, men stöder sig även på egna erfarenheter.

Skriften inleds med en allmän beskrivning av tobaken. Plantan hade givits många namn av vilka de flesta återspeglade dess supponerade egenskaper: ”Herba Panacea” (den allbotande växten), ”Herba Reginae” (efter Katarina av Medici?), ”Herba S. Crucis, Indiansk Wundkraut” osv. Växten odlades redan vid denna tid i Uppsala i enstaka exemplar. Efter en beskrivning av dess utseende och av tobakens beredning konstaterar författaren att ”bruket (att röka tobak) har utbredd sig över hela världen och även i vårt eget land så att det kan knappast finnas någon som inte är väl förfaren med detta rökandets konst”.

I det av Franck insamlade medicinska och farmakologiska vetandet skymtar ett lärdomssystem, som ännu vid 1600-talets början behärskade den medicinska vetenskapen, nämligen humoralpatologin eller fyrsaftsläran. Denna teori fick först längre fram på 1600-talet ge plats för ett mer modernt tänkande. Den går tillbaka på de läror, vilka skapats av den grekiske läkaren Hippokrates (460—377 f. Kr.), och som vidareutvecklats av bl. a. den i Rom verksamme läkaren Galenos (130— omkr. 200 e. Kr.). Ett citat ur de hippokratiska skrifterna ger en viss uppfattning om dess huvudteser: "Människans kropp innehåller i sig blod, slem, gul galla och svart galla och detta är vad som utgör hennes kroppsliga natur och vad som är grunden till sjukdom och hälsa. Människan är således som friskast, när dessa ämnen med hänsyn till blandning, styrka och mängd stå i ett väl avmätt förhållande till varandra. Hon lider däremot, när något av dessa ämnen förefinnes i för liten eller för stor mängd eller är för sig avsöndrat i kroppen och ej blandat med alla de övriga."

Det för hälsan väsentliga var alltså balansen mellan de fyra substanserna i kroppen. Med anknytning till den grekiska naturfilosofin ansågs blodet — haima eller sanguis — varmt och fuktigt till sin karaktär, under det att slemmet — phlegma — var kallt och fuktigt. Den svarta gallan — melancholia — var kall och torr, samt den gula gallan — cholera — varm och torr. Om en substans fått herravälde i kroppen, gällde det att motverka denna med medel, som hade dess motsatta egenskaper. Så ansågs t. ex. peppar vara av en varm karaktär och följaktligen ett gott medel mot den kalla phlegman.

Man hade i detta sammanhang uppenbarligen insett tobakens möjligheter. Hovlivmedikus Andreas Sparrman ser saken på följande sätt i sin 1642 utgivna "Sundhetzens speghel": "Vad dess (tobakens) art och temperament angår, så giver väl den bitande skarphet med, att det är hitsigt, dock mer när det är tillrett än som rått, dess förutan så haver det och en förtorkande kraft" . . .⁶

I enlighet med fyrsaftsläran föreskriver alltså Franck, att tobaksrökning är särskilt nyttigt för "fuktiga naturer (humidis naturis), åldringar, och för dem, som bor på fuktiga platser, likaså sjömän, fiskare som ständigt lever kring vatten. Det är skadligt

DE
PRÆCLARIS HERBÆ
NICOTIANÆ
SIVE
TABACI
VIRTUTIBUS
DISPUTATIO.

Quam

D. T. O. M. A.

SUB PRÆSIDIO

M. Johannis Franck

Anatom. & Botan. Profefs. Pub.

*In Inclita & Regia Academia Ubsaliensi
Publicæ & placidæ disquisitioni submittit.*

JACOBUS O. HERNODIUS
ANGERMANNUS.

Ad diem 25. Majj horis à 6. matutinis.

Ecclesi. 38. v. 4.

Κύριε. ἔλυσεν ἐκ γῆς φάρμακα, καὶ ἀπὸ φθόρου αὐτῆς
παύσῃσιν αὐτοὺς.

UBSALIÆ,

Excudebat Eschillus Matthiæ 1633.

5. Titelbladet till professor Johannes Francks arbete om nikotin- eller tobaksväxtens utmärkta egenskaper.

för koleriker (cholericis=personer med överskott av den varma och torra, gula gallan) eller ilskna människor och torra temperament (temperamentis siccis), ty det smittar huvudet, framkallar yrsel och ger huvudvärk." Nikotinsaft, ofta blandat på olika sätt, t. ex. med vin, sockerlösning eller Oxymel, en salva med egyptiskt ursprung, ordineras mot "brösthel, gammal hosta, astma och liknande skavanker, uppkomna genom kalla, feta, klibbiga och trögflytande vätskor."

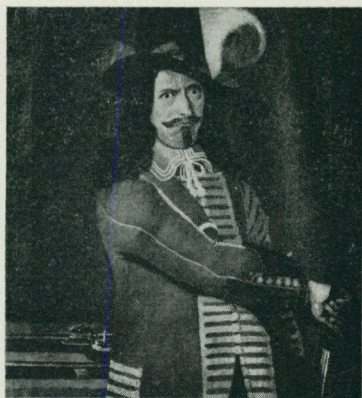
Sparrman skaldade på detta tema följande strofer:

"Vem fuktig är till kropps det bättre kan fördraga
När som det sker med mått och på en nykter maga
Vem torr och hitsig är och av naturen svag
Han med det rökjeverk skall hava mer fördrag
En båtsman som alltid i fuktig luft måst vara
därav fast större lust och nytta mon förfara . . ."

Ytterligare styrka som läkemedel erhöill tobaken genom att tillskrivas laxerande eller utdrivande effekt. Kroppen rensades nämligen med fördel, för att undvika de skadliga verkningarna av ett överskott, från den katarrbildande phlegman: "man bör lägga märke till att om blott nikotinblad tuggas och under en kort stund hålles kvar i munnen drivs inte blott slem i stor mängd ur huvudet utan kommer även magsmältning och uppkastning i gång på ett utmärkt sätt."

Denna medicin gör även "rösten behaglig, klar och välljudande, mycket lämplig för dem som lägger ned arbete för sånglärare", och ansågs dessutom verksam mot så skilda saker som hungerkänslor, feber, sterilitet och förgiftningar.

Ytterligare exempel på dess användbarhet kan anföras: "Om gossars huvuden smörjes med tobakssaft försvinner genast löss . . . Kläder rökta med tobaksrök utrotar liksom genom ett under all ohyra, ett värdefullt och välkommet skyddsmedel för soldater och resande. Nikotinsaft uppsamlad i en linneduk och placerad varm på giktbrutna fötter lindrar giktens plågor liksom genom ett mirakel. Detsamma åstadkommer olja pressad ur tobaksfrön. Tobak botar även tandvärk mycket bra . . ., vilket jag själv erfärit, inte en utan flera gånger."



6. De fyra temperamenten: på en serie tavlor i Nordiska museets samlingar illustreras människans fyra temperament av lika många manspersoner utrustade med karakteristiska attribut. Tavlorna saknar datering. Av klädedräkten att döma tillhör de 1600-talets senare del. Kolerikern omger sig med vapen — han har lätt att dra sin värja; sangvinikern ägnar sig med glättig min åt musikunderhållning; melankolikerns förtvivlan har tydligen sin orsak i den tomma penningpungen och spelen i bakgrunden. På den tavla som illustrerar flegmatikern syns en man som i största frid röker en kritpipa — på bordet bakom honom finns tobak karvad på ett fat. Symboliken skall inte tolkas för snävt. Pipan i flegmatikerns hand kan vara ett medel att ange hans lugna och meditativa sinnelag. I så fall är den en motsvarighet till vår egen tids föreställning om piprökaren som en lugn och trygg person. Men den kan också anknyta till humoralpatologiens läror: den beta och torra tobaksröken var ett medel som ansågs kunna hindra flegman från att få överhanden i kroppens vätskesystem.

En viktig funktion fick nikotinsaften som komponent i salvor att stryka på sår av alla de slag. Ett recept har följande lydelse: "Ett skålpund nikotinblad och ett halvt skålpund ister av ungsvin. Den rivna örten uppblötes i rött vin under en natt, på morgonen får det bubbla över sakta eld för att vinet skall absorberas. Pressas genom sil. Lägg till det silade tre uns nikotinsaft, två uns terpenharts, låt det hela koka för att upptaga saften. Lägg därtill mot slutet ett uns pulvriserad hållrot (*Aristolochia*) och så mycket vax att det blir en salva." En sådan salva säges stilla blodflödet i färska sår, likaså näsblod, samt rena, läka och ärra elakartade, inflammerade sår. Den kunde användas på både människor och djur.

Utan att gå in på någon närmare bedömning av den reella inverkan av de olika ordinationerna på dem, som råkade ut för en sådan behandling, kan man antaga att medicinen i flera fall måste ha varit direkt skadlig med bl. a. nikotinförgiftningar som följd. Sparrman säger därom: "Men den vill hava en stark natur som det skall kunna utstå och är än intet utan stor fara till brukandes."

Redan under 1500-talet hade en opposition mot tobaken börjat växa fram. Man förnekade dess medicinska förmåga och fördömde dess stimulerande och vanebildande egenskaper. Jakob I av England kan betecknas som initiativtagaren till historyns första anti-nikotinkampanj. I pamfletter och skrifter, genom tullar och förbud attackerade konungen den populära lasten. En motsvarande inställning demonstrerade Danmarks Christian IV, vilken bl. a. införde förbud mot rökning på danska flottans skepp. Jakob I:s mest kända skrift "A counterblaste to Tobacco" slutar med följande rader: "... detta bruk, som är obehagligt för näsan, skadligt för hjärnan och ödeläggande för lungorna och vars svarta rök-skyar fullkomligt liknar helvetets dunster."

Två skäl mot tobakens nyttjande anfördes inte sällan under 1600-talet, dels brandfaran, som måste ha varit mycket stor i tidens sammangyttrade och eldfångda bebyggelse, dels den försämring av hygien och trivseln för brukaren själv och för hans omgivning som rökning, tuggning eller snusning kunde medföra. I de ordningsstadgar, vilka Olof Rudbeck på 1660-talet uppställde för den av honom inrättade postjakten på sträckan Stockholm-

Uppsala, läser man följande: "Sedan och såsom hederligt folk kommer på jakten, så måste skepparen hålla en skickelig ordning med gement folk, som sig intränga, att de måste veta vad skeppsrätten är, och sedan inte med tobaksdrickande, fylleri och annat skamligt leverne ställa sig som oskälige djur: utan den, som har lust till tobak, kan sitta på taket i friska luften, så förargar han ingen. Eljest måste skepparen böta, där sådant spörjes och klagat varder."

Ingenting, vare sig häftiga förföljelser eller stillsamma protester, kunde som vi vet hejda tobaken — stimulantian — i dess seger-tåg över världen. Gästspelet inom den högre farmakologiska och medicinska vetenskapen blev däremot inte av någon längre varaktighet. Tron på de mirakulösa användningsmöjligheterna tonades ned och avlidades så småningom. Dock inte fullständigt. Tankegångarna fick fotfäste inom folkmedicinen, och flera av de anvisningar som Franck meddelar i sin avhandling 1633 levde tillsammans med andra liknande kvar på detta område ännu på 1800-talet.

Noter

¹ Jon Olafssons oplevelser som bøsseskytte under Christian IV. Memoirer og breve udg. af Julius Clausen og P. Fr. Rist I, Köpenhamn 1905, s. 10. Uppgiften har lämnats av prof. Gösta Berg, vilket härmed tacksamt erkännes.

² S.-G. Haverling, Ett projekt till sjöartiklar från år 1628, Forum Navale 9, 1948, sid. 177 ff. Projektet är inte närmare daterat än till året 1628. Kabyss = det av tegel murade skeppsköket.

³ Navire Royale en Hollande 1626. H. Hondius, Amsterdam. Ur: E. Pâris, Souvenirs de marine 2. Paris 1884.

⁴ I kvarteret Gropen, numera platsen för Sergelstorg i Stockholm, påträffades vid en arkeologisk undersökning ett fragment av en kritpipa i stratigrafiskt samband med ett 1-öres silvermynt, präglad 1615 eller 1617 i hertigdömet Östergötland. Fyndet kan vara äldre än 1628, men kan också ha kommit i jorden betydligt senare. Tyvärr är pipan så pass fragmentarisk att någon identifiering av tillverkningsort (genom stämplor eller liknande) inte är möjlig. Uppgiften har lämnats av fil. dr Hans Hansson, vilket härmed tacksamt erkännes.

⁵ Faksimiltryck utgivet av Edgar Lund, Stockholm 1931.

⁶ Andreas Sparrman, Sundhetzens Speghel, Uthi hvilken man beskodhar Sundhetzens Natur, 1642.

SUMMARY

Tobacco as a drug. A survey of the earliest history of the use of tobacco in Sweden

The first evidence of tobacco smoking in Sweden has been found in the Royal Swedish Warship »Wasa», which was wrecked in 1628 and has been salvaged in recent times. Among one of the crew's personal belongings there is a small clay pipe of a shape that is characteristic of the 17th century, having a thick stem and a small bowl. Following upon the discovery of America the use of tobacco spread in Europe in two forms. From France came the habit of taking snuff, which at that time was most prevalent in the upper social classes. In England the habit began of smoking tobacco in clay pipes. This latter habit spread rapidly among all classes of society, as can be studied especially in the Dutch painter Adriaen Brouwer's studies of life in Dutch inns. Holland was in fact for a long time the predominant country manufacturing clay pipes.

During the 17th century tobacco was regarded not only as a pleasant stimulant but also as a medicinal plant. The first Swede to consider the new plant from this aspect was Johannes Franck, who in his capacity of Professor of Medicine and Botany at Uppsala wrote in 1633 an academic paper on the subject under the title »De praeclaris herbae nicotianae sive tabaci virtutibus». He based his argument on the then prevailing conception that a human being's health depended on the proper harmonious mixture of the four bodily fluids: blood, mucus, yellow bile and black bile. The mucus was cold and moist. Anyone who had too much mucus became phlegmatic. For such people tobacco-smoking was beneficial. Tobacco was characterized as dry and counteracted the moisture of the mucus. Although belief in the medical merits of tobacco was soon abandoned in scientific circles it still maintained a certain foothold in popular medicine right into the 19th century.